

ИСКУСТВА ИЗ ПРИМЕНЕ ПРОСТОРНОГ ПЛАНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (1996) И ПОУКЕ ЗА ПРИПРЕМАЊЕ СТРАТЕГИЈЕ ОДРЖИВОГ ПРОСТОРНОГ И УРБАНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ (2008)

EXPERIENCE FROM THE IMPLEMENTATION OF THE SPATIAL PLAN OF THE REPUBLIC OF SERBIA (1996), AND SOME LESSONS REGARDING THE PREPARATION OF THE STRATEGY OF SUSTAINABLE SPATIAL AND URBAN DEVELOPMENT OF SERBIA (2008)

Abstract

Просторни план Републике Србије донет је 1996. године, скоро 30 година након започињања рада на њему. Осим што је Планом био дефинисан већи број развојних одредби које су уобичајене за документе ове врсте, њиме се такође настојала покренути реформа у области просторног, урбанистичког и енвајронменталног планирања. План, међутим, никада није оствариван програмирано, систематски и организовано, нити је за његову имплементацију било обезбеђено све оно што је било предвиђено и тражено од шире планерске професије у часу његовог доношења. Није донет средњорочни програм за његову операционализацију односно спровођење. Он је типичан пример развојног документа који је политички инструментализован. Више од десет година након његовог доношења, развојни проблеми Србије постали су још сложенији, па се као императив поставља да се донесе нови државни стратешки оквир у области одрживог просторног и урбаног развоја. Овога пута, међутим, од политичког кластера друштва мора се захтевати да демонстрира стварну политичку вољу за припремање, доношење и остваривање новог плана (или стратегије), односно да обезбеди неопходан инструментаријум за имплементацију развојних одлука.

The *Spatial Plan of the Republic of Serbia* was enacted in 1996, almost 30 years after the moment its preparation had been launched. Apart from defining a set of standard development propositions for a national development document of the kind, it also stipulated a reform of spatial, urban and environmental planning. However, the *Plan* has never been implemented in a programmed, systematic and organized way, apart from the fact that the mechanisms for its implementation, as scheduled and necessitated on the part of the planning profession during its promulgation, have neither been provided for. The otherwise stipulated mid-term programme for its implementation has not been passed either. To this extent, the *Plan* represents a typical example of a politically instrumentalized development document. More than ten years after its promulgation, the key development problems of Serbia became even more complex. Consequently, it is of an imperative to prepare a new national strategic framework plan for sustainable spatial and urban development. On this occasion, however, the planning profession ought to exact from the political cluster of society to demonstrate an effective political will to prepare and pass a new plan (or, to that case, a strategy), as well as to provide the necessary measures and instruments for its implementation. This should also instigate appropriate adjustments in the planning profession, viz., in the first place, a care for full professionalism and "non-manipulative persuasion" to play the key role within new planning approaches, as well as to undertake a radical departure from "systematic and organized mobilization of interests and bias"; now the dominating forms of communication on the political and professional scene.

Key words: *reform of the planning system and practice; political instrumentalization of the Plan; implementation; enlightened political will; sustainable spatial and urban development.*

То изискује одређена прилагођавања и код планерске струке, а најпре, да обезбеди да високи професионализам и неманипулативно убеђивање постану окосница нових приступа, као и да настоји на радикалном и постојаном отклону од постојеће "систематске и организоване мобилизације интереса и пристрасности", као доминантног облика професионалног и политичког комуницирања.

Кључне речи: *реформа система и праксе планирања; политичка инструментализација Плана; имплементација; просвећена политичка воља; одрживи просторни и урбани развој.*

*Др Миодраг Вујошевић је научни саветник у Институту за архитектуру и урбанизам Србије из Београда. Учествовао је у изради појединих делова Плана из 1996. године, концептирао модел имплементације који је у њему примењен, био члан ужег и ширег синтезног тима, са др Ксенијом Петовар извршио је његову финалну редакцију и касније (1997. године) написао, такође са др Ксенијом Петовар, скраћену верзију Просторног плана Републике Србије на енглеском језику. Др Ненад Спасић је научни саветник и директор ИАУС-а, у периоду двеју последњих кампања рада на Плану, тј., од 1988. године наоვაмо. Поред осталог, руководио је већим бројем истраживања која су обављана за потребе републичког просторног плана.

Уводне напомене

Просторни план Републике Србије донет је 1996. године, скоро 30 година након започињања рада на њему. Полазећи од колапса ранијег система планирања, који се десио од почетка 1990-тих година, као и од непримерене планске праксе, која је трпела од међународне изолације земље, санкција и доминације неколико транзицијских догми од њеног почетка (тј., приватизације, либерализације, маркетизације итд.), *Планом* се настојало постићи много "више од једног плана". Рачунало се с тим, а према томе је дефинисан и велик број његових одредби, да доношење и имплементација *Плана* треба да покрене реформу у области планирања, уважавајући при том и савремене трендове у европским системима и пракси планирања. *План*, међутим, никада није био организовано и систематски спровођен, најпре због тога што није био донет његов имплементацијски механизам, што је, иначе, било предвиђено у *Закону о Просторном плану*. Доцнији развој догађаја, а нарочито међународна изолација земље и санкције и бомбардовање од стране снага НАТО у

пролеће 1999. године, додатно су неповољно утицали на остваривање *Плана*. Након политичких промена у јесен 2000. године започело се са селективним променама у области планирања развоја, које су не само непотпуне, него су у многим погледу неподударне са основним правцем еволуције планирања у већини земаља Европске уније. На имплементацији *Плана* из 1996. године није се инсистирало ни у овом периоду – заправо, он је напуштен као основни стратешки оквир на националном/ државном нивоу за усмеравање просторног развоја, али није донет нови документ такве врсте. Однедавно (2006-7. године) су, ипак, планске власти Србије започеле са припремама за израду новог државног просторног документа, наиме, *Стратегије одрживог просторног и урбаног развоја Србије*, што користимо да овде подсетимо на неколико важних момената из доношења и остваривања *Плана* из 1996. године, као и да укажемо на неке поуке за које верујемо да ће бити од користи код израде, доношења и имплементације нове *Стратегије*.

КОНТЕКСТ У КОЈЕМ ЈЕ УРАЂЕН И ДОНЕТ ПРОСТОРНИ ПЛАН РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ИЗ 1996. ГОДИНЕ

Просторни план Републике Србије донет је *Законом* 1996. године, скоро 30 година након одлуке о његовој изради¹ Основна улога *Плана* била је да се њиме успостави стратешки оквир за дугорочну политику организације и уређења простора у Републици. Осим тога, *Планом* је било обухваћено и мноштво елемената енвајронменталне политике и политике демографског и социоекономског развоја. На тај начин, *План* је представљао један конвенционалан просторни план стратешког развоја на националном (државном) нивоу у области организације, коришћења и уређења простора, урбанизације и уређења насеља, коришћења природних ресурса, заштите и коришћења подручја од посебног значаја и заштите коридора основних инфраструктурних система, а садржао је и мноштво одредби из

других области. Такође, намера је била да се *Планом* успостави стратешки просторни оквир за већи број дугорочних секторских стратегија односно политика, као и да се покрену реформе у укупном систему планирања и управљања развојем. Томе је био прилагођен и садржај *Плана*.

Осим тога, једна од основних намера *Плана* била је да се заштити простор као јавно добро, односно да се штите јавни интереси у коришћењу простора. Од овога се касније неретко одустајало, па је након 1996. године управо најугроженији простор као јавно добро, што се манифестује на много разних начина (нелегална изградња, потпуно неконтролисано ширење субурбије у градовима и другим насељима Србије, недовољна заштита највреднијих екосистема итд.).

¹ Просторни план Републике Србије, "Службени гласник Републике Србије", 13/1996. У изради Нацрта плана коришћена је и комплетна грађа из ранијег рада на *Плану*.

Посебно истичемо значај предложене схеме за макрорегионалну поделу Србије на планско-управљачке просторне целине, јер је у *Плану* предложена својеврсна “хипотетичка, пробна” регионална схема (састављена, дакле, од шест макрорегиона и 34 “функционална подручја”), као једна од могућних интерпретација овог проблема у процесу тражења трајног решења за регионалну поделу Србије. Док је она у многим погледу остала недовршена у *Плану*, значај овог проблема последњих година поново је актуализован у контексту стручне, политичке и најшире јавне расправе о разним могућностима територијалног уређивања и организовања на националном и разним субнационалним нивоима. Управо у том контексту, регионална схема која је рудиментарно развијена у *Плану* тек очекује поновну елаборацију, сада у оквиру припремања Србије да почне примењивати EUROSTAT-ову схему NUTS.

План је у многим погледу био “европски”, барем као антиципација појединих доцнијих догађаја. Наглашавамо да је на припремној конференцији за доношење ESDP-а (Беч, новембар 1998) *План* оцењен као “европски конвенционалан”, што ће нам овде послужити да устврдимо да је он могао бити даље развијан у духу наступајућег “европског планирања одрживог просторног развоја” (видети Faludi, 2002), наиме, да се наставило са радом на *Плану*, и да ток каснијих догађаја није пошао другим, а у једном делу и деструктивним правцем (са бомбардовањем земље од стране војног савеза НАТО у пролеће 1999. године). Наиме, тада је Србија била једина од свих бивших социјалистичких

земаља која је располагала управо усвојеним националним стратешким документом у области просторног развоја.²

Нацрт плана био је урађен током пролећа и лета 1994. године, након чега је уследила дуга и свестрана јавна расправа од стране бројних стручних, политичких и других актера, да би, на концу, био усвојен од стране тадашњег сазива Народне скупштине Републике Србије, надмоћном већином гласова народних посланика, при чему је за њега гласао и велик број посланика из опозиционих политичких партија. Расправа је вођена у целој Србији, на многим састанцима политичких форума, грађана, експерата и других стручњака, посебно формираних рецензионих група, на стручним и научним скуповима и другде.² Данас (2008) видимо и разумемо да је то био најшири и најотворенији поступак разматрања једног стратешког документа на том нивоу (тј., државном-националном) још од слома иначе хипертрофираног система и праксе “социјалистичког самоуправног планирања”, што је, опет, тешко објаснити имајући у виду карактеристике тадашњег политичког режима. Иако су након јавне дебате погодне кориговане многе иницијалне одредбе, на концу је прихваћена огромна већина почетних предлога о кључним одредбама (из неколико радних верзија *Нацрта плана*). У једном делу, ово је била последица систематског настојања обрађивача односно предлагача *Плана* да се у први план по значају истакну његове стручне (“техничке”) стране и њихова валидност.³

Огромна политичка и професионална фрустрација била је нагомилана већ крајем 1980-тих година, када је “политички кластер”

2 Одмах након доношења Плана, урађена је и његова скраћена верзија на енглеском језику (Spatial Plan of the Republic of Serbia, Abridged version, written based on the integral version, by K. Petovar and M. Vujošević, Belgrade, 1997), која је имала и знатан међународни одјек, почев од његове презентације од стране М. Вујошевића на припремној конференцији пред доношење Перспективе просторног развоја Европе (Conference on the European Spatial Development Perspective/ESDP), која је одржана у Бечу 25. и 26. новембра 1998. године, где је *План* врло добро примљен. Такође је приказан и у једном, тада водећем европском часопису за регионално планирање (A. Anker, “The Spatial Plan of the Republic of Serbia”, EUREG, European Journal of Regional Development, 7/1998, 65-66).

3 Видети: Документација Института за архитектуру и урбанизам Србије о припремању, доношењу и остваривању Просторног плана Републике Србије, 1988-2007. Према овој евиденцији, против Плана уцело су гласали само народни посланици Српског покрета обнове и поједини посланици из других политичких партија.

4 Овде треба нагласити да, за разлику од ранијих покушаја, који су се одвијали у условима идеолошког и политичког монопола једнопартијског система, једностране својинске структуре (монопола тзв. “друштвене својине”, осим у пољопривреди) и неразвијене тржишне привреде, кампања из 1993/4. године обновљена је након већ започете политичке плурализације и рудиментарне својинске и тржишне трансформације. У том контексту, посебно је наглашавано да је и планирање на почетку промена и да се не располаже заокруженим теоријским и општематодолошким обрасцима планирања који би били примерени постсоцијалистичкој транзицији, што је упућивало на неопходну еклектичност примењене планске хеуристике (за детаље о овом упоредити у Vujošević, 1995a). Током ранијег периода, рад на *Плану* у више наврата је прекидан (повремено је био у застоју више година) и обнављан, а у неколико наврата мењан је и приступ у погледу методологије и садржаја. Током три деценије, рад на *Плану* био је отежан многим екстерним условима и ограничењима. За детаљнији приказ овог питања видети Vujošević, sa Petovar (2002); и Вујошевић (2008).

– најзад! – показао решеност да се рад на *Просторном плану* заврши и да се он донесе. Претходно, стално одлагање да се *План* заврши и донесе највише фрустрација доносило је управо стручњацима и научницима који су учествовали у неколико ранијих покушаја израде *Плана*, посебно због тога што су у међувремену обе покрајине донеле своје планове (САП Косово 1975., а САП Војводине 1976., а измене и допуне 1988. године). Можда је овај моменат, наиме, нагомилана силна професионална фрустрација, појединачно узевши, највише утицао на то да ангажовани планери у неколико смање амбиције наспрам тадашњих планских власти Србије у погледу улоге, садржаја и начина остваривања *Плана*. Наиме, у ситуацији када се настојало да се *План* донесе скоро "по сваку цену", поједини други аспекти, иако не мање важни, стављени су у страну.

У политичким круговима, пак, нарочито се указивало на ранију опструкцију у изради републичког плана од стране покрајина (види, на пример, "Доношење просторног плана Србије већ две деценије ометају покрајине", *Политика*, 6. децембра 1988. године). Уз то, већина србијанских политичара тврдила је да доношење републичког просторног плана након неколико деценија рада на овом документу представља једну од кључних манифестација "обнављања државне целовитости Србије", нарочито у односу на покрајински ниво управљања. Ипак, стручном тиму успело је да избори висок степен професионалне аутономије, па је тако и урађен и јавности понуђен на расправу солидан плански документ, чије су пропозиције одражавале интересе који сежу с ону страну конунктурних партијско-политичких афилијација и приближавале се општим јавним интересима.

Већ током рада на *Плану*, међутим, започела је његова политичка инструментализација, а затим и појачана, одмах након доношења *Плана*. *План* није систематски и организовано

оствариван, па је учињено веома мало на остваривању његових кључних одредби, што је оцена коју ћемо поновити на неколико места у овом раду. Утолико, он је типичан пример једног развојног документа који је политички инструментализован већ токо израде, а стално од часа доношења и започињања његове реализације.¹

САДРЖАЈ ПЛАНА

Планом је било обухваћено око 20 области ("сектора") просторне, енвајронменталне ("еколошке") и политике коришћења: природних ресурса (шумског и пољо-привредног земљишта, водних ресурса, минералних сировина и енергетских ресурса); индустријског развоја; развоја сеоског подручја; јавних служби; заштите природе; и заштите непокретних културних добара. Ови "сектори" груписани су у четири велике области и још два додатна дела, тј.:

- Коришћење и заштита природних ресурса.
- Становништво, насеља, делатности и регионална подела (која обухвата поделу Србије на две врсте регионалних ентитета, тј., на шест "подручја утицаја макрорегионалних центара" и на 34 "функционална подручја регионалних система насеља").⁶
- Саобраћај и везе.
- Туризам и заштита животне средине и културне баштине.
- Макро биланс коришћења простора и картографске илустрације.
- Део о примени и спровођењу *Плана*.

У погледу тематског обухвата и садржаја, *План* је представљао врло обиман и амбициозан плански документ стратешког развоја у наведеним областима, како у прогностичко-планском, тако и у имплементационом делу. Он садржи више од 200 различитих одредби које припадају разним развојним и планским категоријама: циљеве

5 Указујемо на неколико законом формализованих обавеза у погледу остваривања *Просторног плана*. Примера ради, у члану 4 *Закона о Просторном плану Републике Србије* стајало је: "Влада Републике Србије утврдиће мере од значаја за остваривање *Просторног плана* и припрему и доношење просторних планова...у року од једне године од дана ступања на снагу овог закона.". У члану 7 прецизирано је: "Извештај о остваривању *Просторног плана*, Влада Републике Србије подносиће једном годишње Народној скуштини Републике Србије, а предлагаће усклађивање *Просторног плана* са стањем друштвеног и привредног развоја Републике, свака пете године.". Члан 8, пак, стипулише: "Просторни и урбанистички планови, прописи и други општи акти ускладиће се са одредбама овог закона у року од две године од дана ступања на снагу овог закона."

6 Још једном, тиме је, у ствари, антиципирана примена система *NUTS*, коју званично користи *EUROSTAT*.

разног степена временске, просторне, секторске и имплементацијске одређености, дугорочне основе, дугорочне политике, прогнозе/предвиђања/предикције, пројекције, визије, перспективе, смернице, стратегије/стратешки оквири, мере и инструменти имплементационих политика, имплементационе подршке и др. У том смислу, *План* је изразито "еклектичан", а такав је и у погледу примењеног теоријског општеметодолошког модела ("доктрине") на којем се заснива. Док је оваква разуђеност и обухватност *Плана* у часу доношења представљала, нема сумње, његову предност са становишта отворености за будућа различита "читања и интерпретације", током имплементације показало се да то може бити и његова знатнија мана, која је такође отежала његову имплементацију.⁷

План се заснивао на исцрпној анализи стања и оцени могућности решавања више од 15 кључних проблема просторног развоја и заштите животне средине Србије, од којих су многи релевантни и данас, док су у међувремену неки проблеми додатно искомпликовани следом догађаја од 1996. године наовамо.⁸

Дефинисано је десетак основних циљева и планских концепција ("решења"), који су такође у великом степену од значаја и данас, као дугорочна стратешка оријентација и одређења.⁹ Примена наведеног приступа одражавала је дејство фактора из следећих двеју група: 1) Управљање коришћењем простора и других ресурса и заштита животне средине у Србији били су запостављени и/или неефикасни већ у дугом периоду. 2) *План* је израђен полазећи од планског приступа с краја 1980-тих односно самог почетка 1990-тих година, када је још увек (основано или неосновано) доминирала тзв. "филозофија развојног оптимизма и ентузијазма".¹⁰ Овде треба истакнути да, успркос амбицијама и оптимизму, ипак је јасно истакнуто да *План* "... не може бити замена за многе и разноврсне облике државне регулативе кад је реч о коришћењу и организацији простора" (*Програм израде Нацрта просторног плана Србије*, с. 6). *План* је дефинисан као стратешки оквир за поступање мноштва актера на разним планско-управљачким нивома, чије активности треба да воде остваривању његових општих и посебних циљева.

7 На ово је указивано већ током израде и усвајања *Плана* (видети: Vujošević, 1995a; Vujošević, 1995b; Vujošević, 1998; и др.), као и у наредним годинама (нпр., Vujošević, са Petovar 2002), али је то прошло скоро неопажено од шире стручне и политичке јавности, у еуфоричној и тријумфалистичкој атмосфери која је пратила доношење и политичку промоцију *Плана*. Нарочито је политичка јавност била незаинтересована за ова питања, па је у њој временом престало бити показивано било какво интересовање за "судбину" овог републичког стратешког просторног документа.

8 *Кључни проблеми просторног планирања и Просторног плана SR Србије*, Републички завод за планирање, мимео, Београд, април 1990. Налази из 1990. године једнако су коришћени као полазна ("аналитичка и дијагностичка") основа и у кампањи 1993/4. године.

9 За детаљнији коментар броја, опсега, садржаја и релевантности циљева, видети Vujošević, са Petovar (2002).

10 У погледу приступа и методологије, верзија *Плана* из 1996. године представљала је, заправо, прераду, а можда тек и пуки "ретуш" документа који је био припремљен у кампањи 1989/1990. године (*Просторни план СР Србије*, Нацрт *Плана*, Републички завод за планирање и Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1990) и потом расправљен у Влади Србије. У изради новог документа, дакле, плански приступ и методологија из претходне кампање нису битније мењани, као ни већина планско-прогностичких одредби, иако је коришћена делимично новелирана истраживачка грађа. Овде треба подсетити да оптимизам и ентузијазам који су пратили израду *Плана* с краја 1980-тих година нису били без основа, јер је у то време савезна влада започела (или барем наговестила) већи број реформских корака, који је требало да означе прилагођавање и тзв. "приближавање" тадашње Југославије Европској заједници. Што се, пак, тиче поменутог оптимизма, он је у одређеном погледу био саморазумљив и због других разлога. Наиме, србијанско (као и читав југословенски) систем просторног (регионалног) и урбанистичког планирања имао је понешто од карактеристика западних система које је имитирао, тзв. "рационалистичког-синоптичког" планирања, можда управо наведени "плански оптимизам и ентузијазам". С друге стране, средином 1990-тих година то је већ представљало одоцнели рефлекс сличног оптимизма и ентузијазма који је за европске земље тржишних привреда био карактеристичан у неколико деценија након II светског рата (тј., до прве велике кризе планирања и државе благостања у 1970-тим годинама), када је некако "природно" ишао укорак са друштвима која доживљавају привредну експанзију, интензиван насељски раст и развој, усложњавање социјалне структуре итд. Средином 1990-тих година у новој Југославији, међутим, већ је била обележена дубоком и свестраном кризом, назадовањем и оскудицом, али се "систем" понашао као да се ништа није променило у односу на ранији период, што је у великој мери дошло до израза и приликом припремања *Плана*.

ОДРЕДБЕ О ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ ПЛАНА И ЊИХОВО (НЕ)ОСТВАРИВАЊЕ

План након доношења није систематски и организовано оствариван, па, као последица, данашње стање просторног развоја Србије у многим погледу горе је него што је било у време његове израде, чак и успркос економском расту који је остварен након 2000. године.

У погледу имплементације циљних и других одредби, План из 1996. године представљао је до тада најмбициознији документ развоја у Србији од краја 1980-тих година, и основано се може тврдити да је њиме успостављен стандард у просторном, урбанистичком и енвајронменталном планирању, који је доцније примењиван и у појединим другим документима и који је још увек релевантан.¹¹ У овом делу Плана био је дефинисан велик број разнородних имплементационих мера и инструмената, али и механизма који су, како је то овде у више наврата истицано, били "више од плана", у том смислу што је републичким просторним планом иницирана свеобухватна реформа читавог система и праксе просторног, урбанистичког и енвајронменталног планирања (политике заштите животне средине). Мере и инструменти примене и спровођења планских одредби у ужем смислу обухватиле су:

- Опште мере.
- Одредбе о размештају делатности и регионалном развоју (тј., развоја и размештаја активности и уређења простора у сеоским подручјима и пољопривреди, јавним службама, туризма, заштите вода од загађивања и др.).
- Мере заштите животне средине.
- Смернице за примену Плана у другим просторним и урбанистичким плановима (у погледу опште намене простора и

коришћења природних ресурса, инфраструктурних коридора, привредних делатности и јавних служби, уређења сеоских атара и комасације земљишта, водопривредних решења, заштите природе/ природних добара и животне средине, заштите непокретних културних добара, мера одбране и заштите од елементарних непогода и од ратних разарања, усмеравања процеса урбанизације, изградње градова и приградских насеља итд.).

- Одредбе о доношењу просторних планова за уже просторне целине (тј., регионалних просторних планова, просторних планова посебне намене, просторних планова за коридоре техничке инфраструктуре и др.).
- Веома обухватне и детаљне одредбе о подршци остваривању планских циљева обухватиле су институционално прилагођавање у области просторног и урбанистичког планирања (у првом реду на републичком нивоу), формирање информационог система о простору (усклађеног са информационом системом о животnoj средини), програмску подршку (око 30 приоритетних програма развоја и других сродних пројеката, већином на републичком нивоу, као и на појединим регионалним нивоима) и истраживачку подршку (десетак посебних програма и пројеката допунских истраживања која су била неопходна за остваривање Плана).¹²

У ситуацији у којој ни у истраживачком тиму Плана нити у широј стручној и другој јавности није постигнута сагласност да се нагласак у изради стави на средњерочне циљеве и друге одредбе,¹³ пронађен је својеврстан компромис (као некакав "централментски споразум"), па је у завршном делу Плана одређено да ће он бити

11 Ово је, пре свега, последица тога што је у изради овог дела Плана примењено неколико новина у погледу приступа, методологије и садржаја имплементацијских одредби.

12 Овде такође треба нагласити да је из коначне верзије Плана изостављена скоро једна трећина имплементацијских одредби из Нацрта плана, а међу њима и многе пропозиције које су обрађивачи Плана сматрали кључним за његово остваривање. До изостављања је дошло управо на инсистирање наручилаца Плана (тј., Владе Србије и њених органа), уз објашњење да ће оне бити накнадно враћене и разрађене током израде средњерочног програма за имплементацију Плана. Оваква одлука донета је у оквиру ширег и ужег тима за израду Плана, након тога што је неколико чланова радног тима у више наврата предлагало да нагласак у Плану буде на средњерочним одредбама – а не на "дугорочним визијама-фанатзмагоријама" – што није и подржано од стране већине чланова ових двају тимова и главног руководиоца Плана (иако је етапна разрада за први средњерочни период иначе била предвиђена Програмом израде Нацрта просторног плана Србије, с. 5, т. 26, који је био припремљен од стране ужег радног тима Плана у марту 1993. године).

13 Према личним белешкама М. Вујошевића.

реализован на основу посебног средњерочног програма (за период до 2000. године), који је требало донети "најкасније за 12 месеци" након доношења *Просторног плана Републике Србије*. Поједини коментатори су још током израде *Плана* указивали на разлоге због којих је већи део дугорочних одредби било неопходно елаборирати и за први средњерочни период.¹⁴

Успркос неколиким иницијативама, до сада није донет наведени или неки други програм за имплементацију *Просторног плана Републике Србије*. У том смислу, *План* се може сматрати недовршеним документом, па сâм овај моменат представља један од кључних разлога због којих се огромна већина одредби *Плана* још увек не остварује. На то су, наравно, неповољно утицали и поједини догађаји из друге половине 1990-тих година (продужење међународних санкција према СР Југославији, опстајање ауторитарног политичког режима, бомбардовање земље од стране снага НАТО и др.), али и неки други фактори о којима ће бити речи у наставку нашег прилога.

Посебан хендикеп за остваривање *Плана* представљало је то што његове пропозиције нису обрађене и у економском (финансијском) погледу, нарочито са становишта имплицираних трошкова (за већину одредби навођене су само очекиване добити/користи, али ни тада потпуно у економском/финансијском погледу). Наиме, већ на основу грубих увида могло се проценити да би остваривање циљева који су у *Плану* одређени само у областима техничке инфраструктуре (водне, пољопривредне, енергетске, саобраћајне и др.), санације животне средине, развоја градова итд., изискивало капиталне инвестиције величине од више млрд US \$.¹⁵ Извори финансирање нису били одређени ни у самом *Плану*, а ни доцније (у једном делу, управо због тога што у међувремену није донет средњерочни програм, којим је требало дефинисати и начин финансирања реализације *Плана*). И на овај недостатак *Плана*

указивано је у више наврата током расправе о њему, али је критика ове врсте игнорисана од стране већине обрађивача и предлагача, или је решавање овог питања такође остављано за израду средњерочног програма за његову имплементацију.

Као последица, приоритети у алокацији финансијских и других средстава које одређују све републичке владе у периоду од 1996. године наовамо не доводе се у везу са обавезама преузетим по основу републичког просторног плана, или се чак и директно косе са његовим приоритетима. Већ ова околност даје основа да се постави питање о реалитичности одредби *Плана* (о чему ће такође бити речи у наставку овог саопштења). На овом месту истичемо једну околност, која би била од великог значаја и за припремање нове републичке *Стратегије*. Ако то већини експерата и широј друштвеној јавности није било видљиво у часу доношења *Плана*, сада им већ не би никако смела промаћи пука чињеница да циљеви *Плана* нису били усклађени са:

- Материјалним и другим могућностима друштва.
- Имплементацијским средствима којима се располагало у часу доношења *Плана* и доцније.
- Расположивом подршком, односно спремношћу политичког кластера да обезбеди инструментаријум за остваривање државног просторног плана.

Осим тога, овде је важно истаћи и један други моменат. Наиме, један од кључних циљева републичког просторног плана састојао се у томе да се резервише простор за одређене намене и да се тај простор заштити од ненаменског коришћења до часа његовог активирања у складу са предвиђеном наменом. Ово се односи на тзв. "просторно нефлексибилне" активности (најпре на зоне односно коридоре крупне техничке инфраструктуре и подручја заштићених при-

14 За детаљнији увид у стандардне разлоге због којих је важна средњерочна разрада дугорочних стратешких одређења, видети Boisier (1981) и Вујошевић (1995а).

15 Примера ради, Планом је била предвиђена изградња преко 1,500 км гасовода, 950 MW нових енергетских капацитета, тзв. "брзе пруге" од Суботице до Димитровграда, око 1,700 км нових аутопутева, 62 хидроакумулације, шумљивање око 4,000 кв. км земљишта итд.

16 Како је елаборирање нових решења изискивало додатан, обиман истраживачки рад, то су обрађивачи *Плана* управо и предвидели програмске и истраживачке приоритете чији би резултати били коришћени за израду новог инструментаријума у овој области. У томе се рачунало и на истраживачку грађу и увиде на основу којих би било могућно поузданије евалуирати економску страну планских циљева и других пропозиција (видети: *Просторни план Републике Србије*, 114-115).

родних добара), у којем случају заштита јавних интереса изискује њихову благовремену заштиту, јер је то неопходно за будући развој. Наравно, пропозиције о заштити простора и режиму његовог коришћења могу бити веома рестриктивне и у другом погледу неповољне за постојеће и будуће кориснике, што захтева израду разних компензационих и других инструмената чија примена омогућава заштиту права и интереса тих корисника. За успостављање таквог

инструментаријума, пак, неопходна су бројна законска, институционална и организациона прилагођавања, о чему су обрађивачи *Плана* водили рачуна, наглашавали значај хитног решавања ових проблема и тако и предвидели за фазу његове средњерочне разраде.¹⁶ Овај моменат (тзв. "заштита трећих лица") у међувремену је само добио на значају, нарочито са растом тзв. "дивљеог и нерегулисаног тржишта", па изискује помно решавање и за потребе израде *Стратегије*.

КАСНИЈИ ПОКУШАЈИ ДА СЕ ПОКРЕНЕ ПИТАЊЕ ОСТВАРИВАЊА ПРОСТОРНОГ ПЛАНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (1996) И ДОНОШЕЊА НОВОГ РЕПУБЛИЧКОГ СТРАТЕШКОГ ДОКУМЕНТА

Поновимо још једном да је већ крајем 1994. године било очито да део политичке јавности настоји да инструментализује *План* у партијско-политичке сврхе, што се наставило све до краја претходног политичког режима, али и након тога.¹⁷ Убрзо након доношења *Плана*, констатовано је да се он не остварује, почев од тога, дакле, да није донет предвиђени средњорочни програм за његову имплементацију. Убрзо су поједине институције и појединци покренули низ акција у том правцу. У иницијативама ове врсте предњачио је Институт за архитектуру и урбанизам Србије из Београда, односно неколико његових сарадника, понекад у сарадњи са другим организацијама и асоцијацијама (на пример, са Републичким заводом за друштвено планирање, Удружењем урбаниста Србије и др.), али су оне скоро увек игнорисане или одбијане од стране надлежних републичких секторских власти. Предлози ове врсте односили су се на разна питања која су се директно или индиректно тичала остваривања републичког просторног плана, нпр.: имплементација *Плана*; израда других докумената предвиђених *Планом*; истраживање нових приступа и херустичких правила; реформа система и законодавства просторног, урбанистичког и енвајронменталног планирања у складу са савременим трендовима у земљама Европске заједнице (уније); усклађивање промена у систему планирања са транзицијским реформама у другим областима (приватизација, дерегулација, маркетингизација итд.); успостављање концепцијске и садржинске кореспонденције и интегрисање развоја

Србије (раније и: Црне Горе) у нове европске и регионалне документе одрживог просторног и другог развоја; предузимање промена подзаконских аката у планирању; израда интегралне стратегије одрживог развоја Србије; израда нових модела за децентрализацију (регионализацију итд.) управљања развојем и развој заснован на моделу полицентричног просторног развоја, у складу са трендом "Европа у регионалној плими" ("a Europe of regions", "Europe in a flux of regions" итд.); реформа у области планирања/политике социоекономског развоја; институционално и организационо прилагођавање за ново планирање у Србији; прилагођавање статистичког територијалног система Србије европској статистичкој пракси (*EUROSTAT*, *NUTS* и др.); предлог за усклађивања конфликта у примени општих принципа и критеријума одрживости и израду конкретизованих (оперативних-аналитичких) концепција одрживог просторног развоја; интегрисање просторно-планске и енвајронменталне политике; итд. Мимо поменутих, број других иницијатива за имплементацију одредби *Плана* био је веома мали. Овакви покушаји интензивирани су у широј професионалној заједници тек од пре неколико година, напоре до са израдом нове генерације докумената стратешког развоја Србије, односно са наглим активирањем надлежне републичке агенције за просторно планирање у вези с овим питањем (видети, на пример, *Национални експертски састанак: ка Стратегији просторног и урбаног развоја Републике Србије*, 2007).

17 За детаљнију расправу о овом питању видети Вујошевић (2008).

Овде је важно нагласити да све досад од стране републичких надлежних органа није урађен ниједан систематски приказ о степену остваривања *Плана*. Евиденција која стоји на располагању (која је махом заснована на парцијалним, анегдотским и несистематизованим увидима) указује на следеће. **Формирана је Републичка агенција за просторно планирање (док мрежа просторних, урбанистичких и енвајронментално-планских институција на субнационалним нивоима управљања још увек није консолидована, односно побољшана), урађен је већи број просторних и генералних урбанистичких планова, као и још већи број регулационих планова (иако знатно мање у односу на оно што је *Планом* стипулисано), започет је рад на информационом систему о простору, предузето је неколико истраживања, махом незавршених (и то много мање у односу на приоритете који су били одређени у *Плану*), што прати изузетно ниске издатке на научна истраживања (мерено њиховим учешћем у БДП-у), започето је или завршено свега неколико стратешких пројеката односно програма (од тридесетак који су наведени у завршном делу *Плана*, на име подршке његовом остваривању), и, надамце, *План* је остварен неједнако по секторима, али не као резултат систематске и организоване акције на његовом остваривању, већ превасходно као последица активности разних актера у тим секторима. Сумарно, *План* је реализован тек у мањем делу, а по секторима (областима) неравномерно.**

Овде су кључни још неки моменти:

- Прво, предвиђене стратегије и политике за имплементацију прогностичких и циљних одредби *Плана* (са саставним мерама и инструментима) нису биле формулисане ни у једном сектору/области, па је стога основано рећи да у највећем делу имплементација *Плана* све досад, заправо, није ни започета управо због тога што његове пропозиције нису биле операционализоване. Посебан пројект за управљање имплементацијом *Плана* из 1996. године, који је био предвиђен, све досад није израђен, а тако ни за мониторинг, *ex post* евалуацију и системе индикатора за ту сврху.
- Такође, нема ни рудиментарно објективизованог увида у степен остваривања прогностичких и циљних одредби *Плана* (осим, дакле, повремених и раштрканих анегдот-

ских оцена, односно, осим у мањем броју сектора у којима је последњих година било предузето посебно "инвентарисање стања" или сличне активности). Нарочито недостају ригорозне и елабориране *ex ante* оцене алтернативних развојних могућности и њихових импликација и консеквенци, односно "разлога за" и "разлога против" (наиме, алтернативних сценарија развоја и њихових консеквенци и импликација).

- Слично, нема систематског и заокруженог увида ни у то колико се одредбе *Плана* разрађују и примењују у другим просторним, урбанистичким и енвајронменталним плановима, односно у другим документима развоја (стратегијама, политикама, програмима, пројектима итд.).
- У једном делу, недостатак наведене систематске евиденције јесте директна последица немара надлежних републичких органа у овој области, који у читавом периоду од 1996. године наопако нису израдили (или понудили јавности на увид интерне материјале, ако такви постоје) обухватну и ригорозну *ex post* евалуацију имплементације републичког просторног плана. Посебно, нема евиденције о томе да сурепубличке владе извршавале прописане обавезе у погледу извештавања о остваривању *Плана* и предлагања његовог усклађивања са привредним и друштвеним развојем, као и о усклађивању законских и других прописа и просторних и урбанистичких планова за *Законом о Просторном плану Републике Србије*, односно са каснијим *Законом о планирању и изградњи* (2003).
- Надаље, на изостајање имплементације *Плана* веома негативно је утицала и политичка, економска и социјална криза у другој половини 1990-тих година, будући да су догађаји након доношења *Плана* узели потпуно другачији ток од очекиваних. Од демонстрираног "развојног оптимизма и ентузијазма" није се реализовало скоро ништа све до 2000-2001. године (на страну то колико су они уопште били основани све од краја 1980-тих, односно од почетка 1990-тих година, када је обновљена кампања на изради *Плана*). Кључни утицај извршили су следећи догађаји: међународне економске и политичке санкције према СРЈ у већем делу 1990-тих година; већином некомпетентна државна и социоекономска

политика током 1990-тих година; ауторитарни политички режим током истог периода и његове последице по друштво, државу и становништво; одоцнеле, у неколико наврата започињане и прекидане транзицијске реформе привреде и друштва; бомбардовање СРЈ од стране снага НАТО у пролеће 1999. године (када је тзв. "територијални капитал" Србије додатно умањен и нарушен, након тога што је био жестоко уздрман и радикално смањен од почетка 1990-тих година, а земља се додатно "усидрила" у тзв. "унутрашњој периферији Европе" – према Goler, 2005: 205-211)¹⁸; проблеми координације у припремању, доношењу и спровођењу развојних одлука; итд.

- Такође, проблеми у остваривању *Плана* последица су приступа и методологије који су примењени у његовој изради. *План* је имао све карактеристике планирања из 1980-тих година, за које се, међутим, показало да се не може носити са проблемима раста и развоја са којима се Србија суочава од почетка 1990-тих година, као што је решавање проблема развоја у тзв. "постсоцијалистичкој политичкој плурализацији и демократизацији, приватизацији и маркетизацији". У основи, наведени проблем има и шире значење, које се доводи у везу са глобалном кризом тзв. "свеобухватног/компрехензивног" модела у теорији и општој методологији планирања. Иако је то можда унеколико поједностављена констатација, ипак ћемо рећи да је *План* из 1996. године прожет својеврсном "опседнутошћу растом, грађењем и коришћењем природних ресурса", што се у првом реду односи на техничку инфраструктуру (у водопривреди, енергетици, саобраћају итд.) и екстензивно коришћење природних ресурса. Неки од најновијих докумената, као што је, на пример, *Стратегије одрживог развоја Србије* (2007), могли би

означити радикалан помак набоље, нарочито у погледу развоја тзв. "економије засноване на знању", "браун-филд" инвестиција, повећања енергетске ефикасности, ширег увођења тзв. "одрживе производње и потрошње" итд. Све то, међутим, изискиваће прилагођавање у погледу планских приступа и методологија и, вероватно, радикалан отклон од "планске филозофије" из 1990-тих година, која још увек доминира у србијанском планирању.² Наиме, током 1990-тих година, а тек нешто мање и последњих година, тзв. "раубовање" простора и уништавање природних и створених вредности (на пример, недовољно контролисана сеча шума, чак и у националним парковима, непланска и неконтролисана изградња објеката на пољопривредним и другим неграђевинским подручјима, недовољна заштита подручја изворишта вода, нелегална изградња у коридорима техничке инфраструктуре, узурпирање јавних простора у градовима и др.) достигло је толике размере, да се оно може зауставити само ригорозном и комбинованом применом законских и планских мера нове генерације.²⁰

Садашњи проблеми су, свеукупно, у многим погледу другачији у односу на оне с краја 1980-тих година, односно из средине 1990-тих година, извесно сложенији и са много мањим "маневарским простором" за њихово решавање, нарочито са становишта тзв. "сужавања јавног домена", односно смањења могућности за јавне интервенције. Велик део тих проблема, наравно, био је видљив или наговештен и у време доношења *Плана*, али због разних разлога, па и због тога што је у највећем делу стручне и политичке јавности преовлађивало уверење да републички просторни план треба усвојити што пре и, тако рећи, "по сваку цену" (након толиких претходних покушаја), проблеми о којима је реч нису са дужном пажњом узети у обзир и

18 За детаљнији приказ ових проблема и њихове импликације у погледу припремања нових стратешких докумената Србије, видети Vujošević, Spasić, 2007b.

19 Досад је у више наврата предлагано како да се приступи реализацији ове обавезе, односно да се реактуализује питање остваривања *Плана*, али без правог одговора надлежних органа. Тако, и у областима које су донедавно веома заостајале у односу на просторно и урбанистичко планирање донети су стратешки документи (укупно, сада већ преко 30), док још увек нема републичке стратегије одрживог просторног развоја. Ово је превасходно последица повремене намерне дебилитације јавног дискурса о проблемима *Плана* и планирања, у којој су предњачили идеолошки и политички неопфити након 2000. године, а која је имала и политичку и професионалну страну.

20 За детаљнију раправу о овом сложеном проблему видети: Вујошевић, 2008. и Вујошевић, Спасић, 2007.

размотрени. Најпре, након 2000. године остварен је интензиван економски раст и структура привреде знатно је измењена.²¹ Смањено је учешће реалног сектора, а најпре индустрије и пољопривреде, у БДП-у, док је порасло учешће услуга (трговине, осигурања, финансијског посредовања, саобраћаја итд.), превасходно као резултат огромног пораста увоза. Поврх тога, у последњих десетак година дешава се даља концентрација становништва и активности на потесу Београд – Нови Сад, у оквиру својеврсне "србијанске банане", као пандана "плавој банани" на простору Европске уније. Овај процес одвија се спонтано, махом као резултат активности већег броја привредних субјеката и појединих локалних власти, у њиховом прилагођавању на нове услове конкуренције.²² Будући да се одвијају без икакве контроле и усмеравања на националном-државном нивоу, чиме се само продубљују иначе сложени проблеми огромних регионалних разлика у развијености, то представља додатан разлог да се што пре приступи изради *Стратегије одрживог просторног и урбаног развоја Србије*.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Као што је на неколико места наглашено у овом прилогу, *Просторни план Републике Србије* из 1996. године ни у једном часу није оствариван програмирано, систематски и организовано, нити је за његову имплементацију било обезбеђено све оно што је било предвиђено у часу његовог доношења, а и тражено од шире планерске професије. Најпре, није донет средњорочни програм за његову операционализацију односно спровођење, а доцнији ток догађаја деловао је неповољно на спровођење *Плана*. Ситуација се унеколико поправила у периоду након 2000. године, али је и тада *План* остао скрајнут, игнорисан и политички инструментализован, што се најпре огледа у пукој чињеници да се толико касни са припремањем и доношењем *Стратегије одрживог просторног и урбаног развоја Србије*. Они елементи *Плана* који су остварени у периоду од десетак година нису реализовани као плод организованих и координисаних активности централних (републичких) планских власти, већ превасходно као резултат активности мноштва индивидуалних актера, махом међусобно неповезаних. Већи помак набоље десио се у последњих неколико година, када је донето више десетина стратешких докумената у разним областима, на националном (државном) и на локалним нивоима. Велик део тих активности, међутим, предузима се без позивања на *План* као на референтни документ на државном нивоу. Консеквентно, нема поузданих и заокружених увида у то колико је постојеће стање у области простора, насеља и животне средине резултат спровођења *Плана* из 1996. године, а колико је резултат дејства других

21 Овде треба нагласити да је основица таквог раста у 2000. била релативно ниска, након привредног колапса Србије у 1990-тим годинама, као и то да су данас најнапредније бивше социјалистичке земље брзи раст оствариле управо у 1990-тим годинама, припремајући се за придружење Европској унији.

22 За детаљнију анализу ове тенденције, видети Zeković (2007).

фактора.

Из досадашњег остваривања *Просторног плана Републике Србије* из 1996. године могућно је извући већи број поука за припремање и доношење *Стратегије одрживог просторног и урбаног развоја Србије*, од којих су најважније следеће:

- Најпре, мора се прецизно дефинисати шта је улога републичке *Стратегије* (или републичког *Плана*?) у односу на друге стратешке развојне документе, на разним управљачко-планским нивоима: да ли је то стратегија у ужем и основном смислу, тј., тзв. "индетермистички-стохастички оквир", као скуп правила за поступање у будућности (када се буде располагало савише информација него у часу доношења планских одлука)?; или је то тзв. "дугорочна политика"?; или који од облика тзв. "квази-плана" ("псеудо-плана", "плана-фасаде" и сл)?; или превасходно дугорочни програм стратешких пројеката националног и макрорегионалног значаја?, или тзв. "стратешки дугорочни план" у ужем и основном смислу, тј., развојни документ који садржи разне и различито структурисане дугорочне и средњорочне циљеве, саставне политике, инструменте, мере, подршке, актере на разним нивоима који су одговорни за имплементацију планских одлука?; или (само) смернице за доношење развојних докумената на нижим планским нивоима?; итд.²³ Друго, треба ригорозно оценити да ли се располаже системом свих неопходних политика, инструмената и подршки за дефинисање једног детаљнијег и амбициознијег развојног документа – односно, да је то могућно успоставити у разумном периоду након његовог доношења – или домен планске акције треба свести на мањи број кључних питања (према старом слогану "Боље мање, а боље!").
- Будући да се многе полуге за остваривање просторних, насељских и енвајронменталних циљева налазе изван ове области, а најпре у области макроекономског одлучивања, другог одлучивања о развоју и секторског развоја, одлучујуће за остваривање *Стратегије* јесте да се дефинише који инструменти такве врсте ће бити коришћени и на који начин, као и на који начин ће они бити међусобно усклађени и њихова примена координисана.
- Надасве, треба помно оценити да ли у оквиру политичког кластера друштва постоје све три врсте "просвећене" политичке воље које су неопходне за једно демократско планирање, у којем је могућно донети квалитетне развојне одлуке, а уз то и остварљиве: 1) Прва од њих јесте да се републички просторни план из 1996. године подвргне детаљној *ex post* евалуацији са становишта утицаја фактора чије је дејство коментарисано у овом раду, односно да се изради поуздана дијагноза стања, и да се о томе успостави најшири професионални и политички дијалог и постигне консензус. У истом сегменту, да се изврши помна процена

23 За детаљнији преглед приоритета, као и дефинисања улоге Стратегије, видети Вујошевић, Спасић (2007).

развојних опција Србије у новонасталим геополитичким приликама (тј., узимајући у обзир синдром "Србија као део унутрашње европске периферије"), да се о томе расправи у најширем друштвеном дијалогу и о томе такође постигне општи друштвени консензус. 2) Друго, политичка воља да се, у демократском и партиципативном поступку, донесу одговарајуће одлуке о развоју. 3) На концу, стварна решеност републичких и других планских власти да обезбеде да се развојне одлуке и остваре, односно да се дефинише, активира и примени делотворан и рационалан имплементацијски инструментаријум. Да би план-стратегија добио одговарајућу улогу у усмеравању будућег развоја Србије, потребно је више од политичке решености да он буде довршен и донет, наиме, једна политичка решеност више врсте – да се ова акција доведе у везу са другим комплементарним акцијама на усмеравању развоја, и да се обезбеде реална средства за имплементацију плана. Ако просторно (регионално) планирање не добије стварне "полуге" за имплементацију циљева и концепција, биће "сувишно" и неефикасно, на начин како је то већином било и до сада.

Све наведено упућује на још један захтев у односу на планске власти, наиме, да поред знања разних актера друштва, најпре користе знања најкомпетентнијих стручњака у области планирања.

Осим што се горенаведени захтеви постављају пред политички кластер друштва, има много тога што планерска струка треба да испуни, а у првом реду да не пристане на тзв. "дебилитацију-дебилизацију" јавног дискурса о кључним питањима развоја и планирања, односно тзв. "партијске колонизације и дилетантизације" у вођењу јавних послова, што се, у суштини, своди на две ствари: прво, да обезбеди да високи професионализам и неманипулативно убеђивање постану окосница нових приступа; и друго, да настоји на радикалном и постојаном отклону од постојеће "систематске и организоване мобилизације интереса и пристрасности", као доминантног облика професионалног и политичког комуницирања.

ЛИТЕРАТУРА И ДРУГИ ИЗВОРИ

Anker A.: "The Spatial Plan of the Republic of Serbia", *EUREG*, 7/1998, pp. 65-6.

Boisier S., *Planning a Regional System*, ECE/UN for Latin America, ILPES, Santiago de Chile, 1981.

Conference on the European Spatial Development Perspective/ESDP, European Commission, Republik Österreich, Bundeskanzleramt, Wien, 25-26/11 1998.

Документација Института за архитектуру и урбанизам Србије о припремању, доношењу и остваривању Просторног плана Републике Србије, 1988-2007.

"Доношење просторног плана Србије већ две деценије ометају покрајине", *Политика*, 6. децембра 1988. године).

Faludi, A. (ed.) (2002), *European Spatial Planning*, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, MA.

Goler, D. (2005), "South-East Europe as European Periphery? Empirical and Theoretical Aspects", in *Serbia and Modern Processes in Europe and the World*, pp. 137-142, The Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade.

Кључни проблеми просторног планирања и Просторног плана SR Србије, Републички завод за планирање, мимео, Београд, април 1990.

Petovar, K., Vujošević, M., *Spatial Plan of the Republic of Serbia* (written based on the integral version), Ministry of Construction, Republic Administration for Spatial Planning and Urbanism, and Institute of Architecture and Town Planning of Serbia, Belgrade, 1997.

Program izrade Nacrta просторног плана Србије, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, мимео, Београд, март 1993.

Просторни план Републике Србије, "Службени гласник", Београд, јун 1996.

Просторни план Републике Србије, Планска и аналитичк-документациона основа, "Службени гласник", Београд, јун 1996.

Просторни план SR Србије, Нацрт Плана, Републички завод за друштвено планирање и Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, август 1990.

Стратегије одрживог развоја Србије, Нацрт, Влада Републике Србије, Београд, 2007.

Вујошевић, М. (2008), "Имплементација Просторног плана Републике Србије (1906): искуства и поуке за припремање Стратегије просторног развоја Републике Србије (2008)", у *Припрема за израду Стратегије одрживог просторног и урбаног развоја Србије*, Републичка агенција за просторно планирање, Београд (у штампани)

Vujošević, M., N. Spasić, "Pristup izradi Strategije просторног развоја Републике Србије, улога Strategije и основни елементи структуре и садржаја", у *Nacionalni експертски састанак: ка Strategiji просторног и урбаног развоја Републике Србије*, 38-48., Zbornik naučnih radova, Републичка агенција за просторно планирање

Републике Србије, Министарство за капиталне инвестиције Републике Србије, Београд, 2007а.

Vujošević, M. i N. Spasić, "Transition Changes and Their Impact on Sustainable Spatial, Urban and Rural Development of Serbia", in *Sustainable Development of Towns in Serbia*, Institute of Architecture and Urban&Regional Planning of Serbia, Belgrade, 2007б.

Vujošević, M., 'The New Generation of European Sustainable Development Documents and Strategic Development Schemes of Serbia and Montenegro. The problem of correspondence', in P. Getimis and G. Kafkalas (eds.), *Overcoming Fragmentation in Southeastern Europe: Prospects for Spatial Cohesion*, pp. 191-233, Ashgate, Aldershot, 2007.

Vujošević, M., sa K. Petovar, "Implementacija Просторног плана Републике Србије у условима транзиционих промена – Предлог за прилагођавање приступа, методологије и садржаја", у: Група аутора, *Прилог унапређењу теорије и праксе планирања и имплементације*, 99-116, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 2002.

Vujošević, M., "Економске и друге вредности у одрживом урбаном развоју - основни општи проблеми и потреба разраде стратегијске концепције", у B. Stojkov, *Strategija razvoja i uređenja naselja u novim uslovima*, 85-102, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 1998.

Vujošević, M. (1995а), "Просторни план Републике Србије - Проблеми његовог довршавања и примене", *Izgradnja* (46), 1, 4-6.

Vujošević, M. (1995б), "Имплементација републичког просторног у новом socio-političkom и економском контексту - неки теоријски и методолошки аспекти", у *Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине*, 1, 125-136, Posebna izdanja, 26, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.

Закон о планирању и уређењу простора, "Службени гласник Републике Србије", 44/1995.

Закон о Просторном плану Републике Србије, "Службени гласник Републике Србије", 13/1996.

Zeković, S. (2007), "The influence of the European policies on possibilities of sustainable industrial development in Serbian cities", in *Sustainable Spatial Development of Towns and Cities*, International Conference, Thematic Conference Proceedings, Volume 1, 78-98.

Yiftachel, O. (1998) "Planning and social control: exploring the dark sides", *Journal of Planning*